

15e jaargang
nummer 9
september 1979

DAAD
EN
GEDACHTE

**orgaan gewijd aan de problemen
van de zelfstandige arbeidersstrijd**

Bij elke bijzondere handeling
gaat het denken aan het doen
vooraf. Bij het handelen van
klassen of massa's blijkt de
betekenis van het handelen
pas achteraf. Hier gaat de
daad vooraf aan het begrip.

Theo Maassen

DAAD EN GEDACHTE

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

Geen vaste abonnementsprijs

De uitgave zal worden bekostigd uit *vrijwillige bijdragen*

Red. en adm.: Schouw 48-11, Lelystad
Postgiro 307695

OVER DE VERDRONGEN HERINNERINGEN

Een aantal weken geleden zond de V.P.R.O. - die op verheugende wijze regelmatig aandacht besteedt aan sociaal-historische onderwerpen - op een zondagavond gedurende bijna twee uur en drie kwartier de Spaanse film "La Vieja Memoria" ("De oude herinnering") uit. De bewuste rolprent bestaat uit interviews met diverse personen die ruim veertig jaar geleden de een of andere rol hebben gespeeld tijdens de Spaanse burgeroorlog. Hun herinneringen - waarover aanstonds meer - worden afgewisseld met authentieke beelden uit de desbetreffende periode, die de maker van de film - Jaime Camino - heeft willen doen herleven. Helaas was het ons niet meer mogelijk deze uitzending nog in het augustusnummer van "Daad en Gedachte" te bespreken. Dat wij er, nadat zoveel tijd verstreken is, nog op terugkomen spruit daaruit voort, dat wij "La Vieja Memoria" in geen geval onbesproken willen laten.

Camino, geboren in 't jaar waarin de burgeroorlog uitbrak, heeft volgens eigen zeggen geen "objektieve" film willen maken, omdat, naar hij verklaard heeft, de herinnering nu eenmaal "niet objektief" is. Als er iets is dat deze film illustreert, dan wel deze, overigens niet door Camino ontdekte waarheid.

Als men ons gevraagd zou hebben een passende titel voor deze rolprent te bedenken, dan zouden wij zonder een moment te aarzelen hebben voorgesteld haar "De verdrongen (zo men wil: verwrongen) herinneringen" te noemen. Want afgezien van de belangwekkende opnamen van destijds is de film vooral interessant door wat de geïnterviewden bijna zonder uitzondering zorgvuldig verborgen houden, hetzij doordat zij het uit hun herinnering verdrongen hebben of, voor zover dat niet het geval is, eenvoudig weigeren het zich te herinneren.

De enige bij wie men die verdringing niet of nauwelijks bespeurt, is de anti-fascistische adellijke Spaanse schrijver *De Villalonga*, die door zijn (Carlistische? monarchistische?) vader op 16-jarige leeftijd van zijn school werd gehaald en naar de troepen van generaal Mola in Noord-Spanje werd gezonden, alwaar hij geen frontdienst kreeg te verrichten maar werd ingedeeld bij de franquistische executiepelotons (die men tijdens onderbre-

kingen van zijn relaas ook in aktie ziet). Hij spreekt zonder terughoudendheid over hun afschuwelijk bedrijf en hij spreekt ook zonder iets te verbloemen over het optreden der falangisten, die achter de tegen de republikeinse regering rebellerende troepen met hun martelwerktuigen Asturië binnentrokken en daar de burgerbevolking folterden en uitmoordden met de zegen van fanatieke priesters.

Bij de overige geïnterviewden is de mate waarin hun herinnering verwrongen blijkt eenvoudig verbijsterend. Het verhaal van Frederico Escofet, zowel in de jaren voor 1936 als tijdens de burgeroorlog politiechef van Barcelona, laten wij hier buiten beschouwing. Ook op hen die met de geschiedenis van de Spaanse revolutie niet vertrouwd zijn kan hij alleen maar zijn overgekomen als een zelfingenomen zwetser, die met ieder woord geprobeerd heeft zijn volstreekte onbeduidendheid in een historische belangrijkheid te doen verkeren die twijfelachtiger wordt naarmate zijn komediantengezicht langer in beeld is en die tenslotte ook bij de meest argeloze de indruk moet hebben gevestigd van ongeloofwaardigheid en onbetrouwbaarheid.

Waar het ons om gaat is de *schijnbare* betrouwbaarheid van sommige anderen, die van de patserige politieke karrièremaker Enrique Lister wel in de eerste plaats. We verhelen het niet: het heeft een gevoel van onpasselijkheid bij ons gewekt om deze man op schijnheilige toon voor een kwasi-demokraat te zien poseren bij het spuien van zijn ingekankerde haat jegens revolutionaire arbeiders of anarcho-syndikalisten.

Lister fungeerde tussen 1936 en 1939 als generaal van een puur bolsjewistische en derhalve goed met wapens en munitie uitgerust, troepenonderdeel dat op een gegeven moment Arragon binnenrukte, *niet* om het Arragonfront te helpen versterken, niet om Saragossa eindelijk eens op de troepen van Franco te veroveren, maar om ver achter het front de kollektivisaties ongedaan te maken die een doorn in het oog waren van de Spaanse republikeinse bourgeoisie, die de bolsjewieken niet alleen naar de ogen keken, maar waarvan zij de politieke exponent waren.

Dat alleen al om puur strategische redenen de troepen van Lister in Arragon wel wat beters hadden kunnen doen dan voor voorhoede van de (republikeinse) kontrarevolutie spelen, laat Lister uiteraard buiten beschouwing. Maar dat is niet het enige. Met op effekt berekende simpelheid stelt hij de retorische vraag, of de interviewer ooit boeren heeft ontmoet die vrijwillig afstand deden van hun grondbezit. Vervolgens komt hij met het oude bolsjewistische leugenverhaal, dat de kollektivisaties in Arragon onder dwang van de anarchisten tot stand zouden zijn gekomen en dat hij in de bewuste landstreek derhalve als "bevrijder" van de boeren zou zijn opgetreden. Men weet waarachtig niet wat meer verontwaardiging wekt: de brutaliteit waarmee deze, zowel destijds als ook nu weer voor het private (grond)bezit opkomende bolsjewiek zich - ook in deze film - "kommunist" durft te noemen, óf de brutaliteit om te verzwijgen, dat er in Arragon van dwangkollektivisaties geen sprake is geweest. Geen boer die zijn grond wens te behouden werd door anarchisten ook maar een strobreed in de weg gelegd. Zij hebben, minder uit respekt voor de eigendom of om ze te paaien (gelijk Lister), dan wel uit respekt voor de vrijheid geen stukje land ont-eigend. In gemeenschappelijk eigendom ging slechts over wat spontaan en geheel vrijwillig (zelfs eer de anarcho-syndikalisten initiatieven namen) in gemeenschappelijk eigendom werd getransformeerd.

De boeren in Arragon behoeften van geen enkele dwang bevrijd te wor-

den, omdat deze er niet was. De "bevrijding" waarvan de heer Lister praat was niets anders dan de bevrijding van de bolsjewiki en niet in Arragon wonende kleinburgers van de angst die de kollektivisaties hun inboezemden. Dat overigens de in Spanje - in naam van de "vrijheid" - voor privaatbezit opkomende bolsjewieken in Rusland - in naam van het staatsbezit - dwangkollektivisatie hebben toegepast is een feit, dat het komediespel van de heer Lister alleen nog maar walgelijker maakt dan het ook zonder dat zou zijn geweest.

Behalve deze, thans buiten de (Eurokommunistische) Spaanse C.P. van Carillo staande, voor een eigen, orthodox-leninistische groep ijverende lister, verschijnt in de film ook nog een toenmalig partijgenote van hem, de - schijnbaar onvermijdelijke - Dolores *Ibarruri*, bijgenaamd "La Pasionaria". Op een "Volkskrant"-journalist moge zij "ontroerend" zijn overgekomen, op ons in geen geval. Wat er voor ontroerends aan is om een stokoude vrouw met dezelfde hysterie als voorheen nog altijd dezelfde stalinistische formules en schema's te horen opdreunen waarmee ze voor veertig jaar ook al haar landgenoten probeerde in te pakken ontgaat ons geheel en al. Men zou het zielig kunnen noemen, indien het niet veeleer als misdadig diende te worden gekwalificeerd. Want zij die zich destijds door haar woorden lieten verdoven werden - voor zover zij aan Franco's wraak ontsnapten en naar Rusland vluchtten - hetzij in Stalins strafkampen begraven, hetzij (en dat lot onderging de meerderheid) voor Stalins executiepelotons gesleept toen zij uit hun verdoving begonnen te ontwaken 1).

Dat Dolores Ibarruri tot de enkelen behoort die voor dat lot gespaard zijn gebleven heeft zij daaraan te danken, dat zij zich altijd met vitale behendigheid aan de partijchefs van het moment heeft weten te konformereren. Aan vitaliteit heeft zij - dat valt niet te betwisten - op 81-jarige leeftijd nauwelijks ingeboet 2). Dat zij er niet alleen in is geslaagd te overleven, maar dat zij bovendien met veel succes feiten uit haar herinnering heeft weten te verdringen die voor haar en haar politiek-medeplichtigen minder aangenaam zijn kan evenmin worden ontkend. Als zij over haar parlementaire periode na februari 1936 spreekt, dan memoreert zij bijvoorbeeld wel haar felle aanvallen op een reaktionair als Gil Robles, niet echter haar van een enorme politieke naiviteit getuigende beoordeling van de burgerlijke republiek Quiroga, een beoordeling die typerend is voor een ten slotte toch niet onbelangrijk deel van het Spaanse anti-fascistische kamp.

Op grond van het bovenstaande mene men niet, dat één van de allerbelangrijkste problemen die destijds in het republikeinse Spanje aan de orde waren in de film-interviews onaangeroerd zou zijn gebleven. Aan het vraagstuk van revolutie en oorlogvoering hebben bijna alle door Camino ge-

-
- 1) De bedoelde "Volkskrant"-journalist is Jan Keulen, die op 28 juli een voorbespreking aan de film wijdde. Wat "La Pasionaria's" hysterie betreft: wij zijn niet de enigen die haar konstateren. Ook de republikeinse generaal "El Campesino" doet het. Hij verbleef met haar in Moskou en publiceerde na een avontuurlijke vlucht uit Rusland zijn herinneringen. Daaraan ontlenen wij ook de gegevens omtrent het lot der naar Rusland geëmigreerde Spanjaarden.
  - 2) Dolores Ibarruri is thans 83 jaar. Zij was 81 toen in 1977 de film "La Vieja Memoria" werd opgenomen.

interviewden aandacht besteed. Wat de verdrongen herinneringen betreft ligt het ten aanzien daarvan aldus, dat alle betrokkenen tot op zekere hoogte weten, hoe en waar destijds de scheidslijnen liepen. "Wij wilden", zeggen zowel Lister en Ibarruri alsook uit de middenklasse voortgekomen republikeinen als José *Tarradellas* en Jaime *Miravittles*, "éérst de oorlog tegen Franco winnen en pas daarna over maatschappelijke hervormingen praten, bij de anarchisten daarentegen was er een vrij sterke stroming, die met de revolutie al een begin wilde maken."

Min of meer hetzelfde wordt in de film-interviews ook verklaard door anarcho-syndikalistes als Ricardo *Sanz*, Diego *Abad de Santillan* en *Federica Montseny* of door (als "marxisten" aangeduide) voormalige leden van de P.O.U.M., onder wie Julian *Gorkin*. Dat hiermee een ontoereikende schets van de twee fundamenteel verschillende posities wordt gegeven - omdat erover wordt gezwegen in hoeverre de voltooiing van de revolutie een voorwaarde voor een zege op Franco vormde - is niet toevallig. Want zij die als het ware geroepen zijn om deze nadere toelichting te geven, dat wil zeggen: de anarcho-syndikalistes, zijn daartoe kennelijk niet meer in staat nadat zij totaal verdrongen hebben, dat zij - met als praktisch enige uitzondering *Buenaventura Durruti* en z'n naaste vrienden - toen puntje bij paaltje kwam het standpunt van de anderen hebben geaksepteerd en dat zij terwille van dat standpunt praktisch hun zienswijze, hun positie en hun vrijheid van handelen hebben opgegeven.

Ricardo *Sanz* en De *Santillan* geven in de film weliswaar - geheel overeenkomstig de juistheid - te kennen dat het republikeinse Spanje op de bolsjewistische kontrarevolutie stuitte éér het door de franquistische kontrarevolutie was verslagen, maar zij schijnen zich volstrekt niet meer te herinneren, dat zij met deze bolsjewistische kontrarevolutie hebben samengewerkt, althans haar - terwille van de "anti-fascistische eenheid" - hebben ontzien.

"Macht en anarchisme dat vloekt met elkaar, dat gaat nu eenmaal niet samen", verklaart in de film de wel bejaard geworden maar zich nog altijd als een sluwe vos gedragende *Tarradellas*. Hij merkt dat op als hij commentaar levert op het feit, dat op de 20ste juli 1936, na de in de straten van Barcelona bevochten overwinning van de arbeiders op de rebellerende generaal *Goded*, de Catalaanse premier *Louis Companys* bereid was de macht over te dragen aan de anarcho-syndikalistes. Wat hij *niet* zegt, en wat een ander licht op de zaak werpt, is dat kort daarna de C.N.T. zitting heeft genomen in de Catalaanse Generaliteit en dat nog weer iets later de C.N.T. ministers leverde voor de regering-Caballero.

De verdringing van dit soort feiten is echter nog maar kinderspel vergeleken met de verdringing waarvan sprake is, zodra het gaat om de bloedige meidagen van 1937 in Barcelona. Als men in de film De *Santillan* daarover hoort praten, dan krijgt men de indruk dat hij toentertijd is opgetreden als een soort van "vredestichter" in een "broedertwist" die hij weliswaar begrijpelijk achtte - en waarvoor hij vol bitterheid de schuld op de bolsjewieken werpt - maar die hij wilde beslechten omdat "de anti-fascistische eenheid" niet mocht worden verbroken.

Dat het om een **s o c i a l e** botsing ging, dat in de straten van de Catalaanse hoofdstad de arbeidersklasse streed voor het wel en wee van de revolutie waaraan met haar nederlaag - gevolg daarvan dat zij onder druk van De *Santillan* c.s. de wapens neerlegde - de verdere pas werd afgesneden, dát vertelt hij interviewer *Camino* niet. Juist de dingen waarom het werke-

lijk gaat zijn uit z'n herinnering verdwenen. Dit geldt voor De Santillan, maar in gelijke mate voor Federica Montseny, voor Ricardo Sanz en voor andere over deze gebeurtenissen ondervraagden.

Frederico *Escofet* begint zijn desbetreffend relaas met de bezetting van de telefooncentrale in Barcelona (alsof er niets aan was voorafgegaan). Tarradellas herinnert zich dat dit o.a. geschiedde omdat het anarcho-syndicalistisch personeel van die centrale (waarover de verbindingen met het buitenland liepen) gesprekken van Valencia met Londen of Parijs onderbrak om president Azana sarkastische opmerkingen toe te voegen, maar hij zwijgt erover dat men hier te maken had met een proletarisch protest tegen de politiek die president Azana voerde en tegen de aard van zijn telefonades, die in de ogen van de meeluisterende telefonisten weinig bevorderlijk waren voor het welslagen van de sociale omwenteling waarvoor hun klassegenoten op 19 juli 1936 en later aan het front hun leven op het spel zetten. Hij zwijgt er eveneens over dat deze incidenten op z'n hoogst de aanleiding, maar geenszins de oorzaak vormden van de mei-gebeurtenissen.

Wie naar de film kijkt krijgt door dit alles de indruk - en zo wordt het door sommigen ook gezegd - dat de oorlog - over een *burgeroorlog* spreken ze nauwelijks - werd verloren door de verdeeldheid binnen de Spaanse republiek. Alsof de Franse republiek van 1792 niet al haar vijanden wist te weerstaan terwijl ze haar inwendige politieke twisten tot het bittere einde uitvocht, dat wil zeggen door de uitschakeling der gematigden de revolutie voorwaarts stuwde en het revolutionaire élan versterkte. In Spanje geschiedde het omgekeerde: terwille van de eenheidsmythe werd het revolutionaire élan begraven en schonk men de gematigden de gelegenheid de revolutionaire krachten te likwideren. Niet de verdeeldheid maakte Franco's overwinning onvermijdelijk, hij overwon de republiek doordat de republiek tevoren de revolutie overwon. Zelfs een man als Gorkin, die nog niet zo heel lang geleden in zijn jongste boek heeft aangetoond, dat deze onderdrukking van de revolutie het werk van de bolsjewieken was, weet in de rolprent "La Vieja Memoria" nauwelijks iets te zeggen dat bijdraagt tot enig inzicht of begrip.

Niemand zal verwachten, dat het met het geheugen van de oude falan-gist en Franco-medewerker Davad *Jato* of met dat van de katholieke reaktio-nair Gil *Robles* beter is gesteld. *Jato* doet een poging de bombardementen van de franquistische luchtmacht op het republikeinse Madrid te bagatelliseren. Het is een poging die de overigens nauwelijks in de herinneringen ingrijpende Camino kennelijk toch te gortig is geweest. Hij heeft bij de montage van de film op dat moment beelden van de bombardementen ingelast die er niet om liegen. Wat Gil Robles betreft, de man die tussen 1931 en 1936 aanhoudend de republiek de voet dwars zette, hij heeft later met Franco gebroken. Dat echter het militaire optreden van Franco nu net precies in het verlengde lag van Robles' politiek, daarvan ontbreekt in Robles' herinnering ieder spoor. Hij herinnert zich - haarscherp soms - de krachte-loosheid en machteloosheid van politici als Portela *Valladeras*, hij herin-nert zich volstrekt niet dat deze mede door zijn toedoen krachteloos en machteloos waren. En vanzelfsprekend zwijgt Gil Robles er eveneens over, dat hij destijds een bewonderaar was van de Oostenrijkse kanselier Doll-fuss wiens beestachtigheid tegenover de arbeidersklasse in niets verschil-de van de beestachtigheid van Franco.

Is dit alles een kritiek op de film? Ja en nee. De rolprent in kwes-tie is belangrijk onder meer, doordat zij nauwkeurig registreert dat geen

der ondervraagde en aan het woord komende personen is losgeraakt van de mythen waaraan zij zich ook destijds al vastklampten. De film ontleent ook betekenis aan de aythentieke beelden uit het verleden, zowel uit de jaren die direkt aan de burgeroorlog voorafgingen als uit de periode van de burgeroorlog zelf. Maar helaas, er is ook heel veel dat *niet* in beeld komt en in feite vormen de interviews het geraamte. Dat betekent dat de film, hoe knap gemaakt ook, totaal ongeschikt is om zonder meer als informatiebron te dienen voor de generaties die de periode van de Spaanse revolutie niet hebben beleefd. In dat opzicht heeft Jaime Camino geenszins zijn doel bereikt. De film zou eigenlijk vertoond dienen te worden in bijeenkomsten, waarin na de vertoning ervan een discussie zou worden aangespannen. Het probleem daarbij is: een discussie tussen wie? Tussen de deelnemers aan het historisch gebeuren in die bewogen jaren? Maar de film toont overtuigend aan, dat een discussie met hen of tussen deze hoofdrolspelers (voor zover nog in leven) zinloos is, dat in tegenstelling tot een discussie *over* de Spaanse gebeurtenissen, niet op grond van herinneringen, maar op grond van eigentijdse dokumenten.

=====

ONDUIDELIJK VERSLAG VAN EEN WAT

ONDUIDELIJKE ZAAK

Dezer dagen stuurde een vriend ons een knipsel toe uit het dagblad "De Gooi- en Eemlander". Het behelsde het in de rubriek "Regionaal nieuws" geplaatste verslag van een bezoek dat acht vrouwen uit Soest onlangs brachten aan het al bijna een jaar lang door de arbeidsters bezette textielbedrijf SALIK te Wasmuel/Quaregnon in de Belgische Borinage 1).

Deze bedrijfsbezetting begon op 28 augustus van het vorige jaar, de dag waarop de 320 personeelsleden werkloos werden doordat de onderneming over de kop ging. Hun ontslag kwam, bepaald niet helemaal onverwacht, aan het einde van een lange lijdensweg. Het Belgische dagblad "De Standaard" schreef op 2 september 1978, dat de N.V. SALIK al in 1966 met overheidssteun uit de financiële moeilijkheden moest worden geholpen en dat er ook in 1968 en 1969 overheids gelden in werden gepompt. In 1974 werd de n.v. gerekonstrueerd. Het filiaal te Quaregnon kreeg toen de naam van "Confection du Borinage" (met de n.v. SALIK als grootste aandeelhouder). Op 7 mei 1976 werd de "Confection du Borinage" failliet verklaard, maar dat faillissement had toen geen gevolgen voor de werkgelegenheid. Er werd namelijk een nieuwe vennootschap gekreëerd, de n.v. Confection industrielle de Quareg-

-
- 1) Van deze bezetting van een konfektiebedrijf waar jeans worden vervaardigd werd een klein jaar geleden al in "Daad en Gedachte" melding gemaakt. Men zie: "Klassenstrijd in België", novembernummer 1978, blz. 9.

non, die de produktie van jeans voortsette. Ook van die nieuwe n.v. - zo gaat dat in financiële en commerciële kringen - was de n.v. SALIK weer de voornaamste aandeelhouder. De diverse manipulaties betekenden echter niet meer dan een uitstel van de uiteindelijke catastrofe.

Volgens mededelingen van "De Standaard" (editie van 2 september '78) was er, op het moment dat het bedrijf werd stilgelegd, een achterstand in de loonbetaling. Bovendien zou er nog een bedrag van tussen de 12 en 14 miljoen Belgische franken (zowat f 2 miljoen) aan ontslagvergoedingen moeten worden betaald. Jean Devillé, de sekretaris van de christelijke (d.w.z. katholieke) textielvakbond, die deze informatie aan "De Standaard" verstrekke, voegde er tegenover een verslaggever van deze krant aan toe, dat de vakbonden het ontslag niet namen en dat daarom het bedrijf werd bezet. Die informatie klopt niet met andere inlichtingen waarover wij beschikken.

In de eerste plaats werd de bezetting van het bewuste bedrijf *niet* op initiatief van de bonden ondernomen, maar, voor zover wij weten op initiatief van de textielarbeidsters *zelf*. De actie werd vervolgens niet door de bonden gesanktionneerd, doch alleen maar door de christelijke bond. De reden daarvan is destijds in ons blad al vermeld: tussen de heer Salik enerzijds, de Belgische Socialistische Partij en de Belgische "socialistische" vakbeweging (A.B.V.V.) bestaan nauwe, in het persoonlijk vlak gelegen, betrekkingen. De juistheid daarvan wordt door "De Standaard" (in de genoemde editie) bevestigd. Daar leest men, dat de voorzitter van de BSP, de heer Cools, zijn vakantie zou doorbrengen in een villa van de heer Salik te Juan-les-Pins aan de Côte d'Azur.

Uit de berichtgeving in "De Standaard" (editie van 2.9.1978) blijkt, dat het bedrijf door 150 arbeidsters werd bezet en dat deze er terstond toe besloten jeans te gaan vervaardigen en verkopen in eigen beheer. Tegenover een verslaggever van het Belgische blad verklaarde één van de bezetsters: "We zullen dag en nacht werken. We moeten wel....". Op 8 september 1978 berichtte "De Standaard", dat de elektriciteitsmaatschappij de bezetsters moeilijkheden berokkende. Zij verlangde een waarborgsom van 275.000 Belgische franken, anders zou de stroomlevering worden stopgezet. Eerder, dat wil zeggen reeds op 2 september 1978, meldde "De Standaard" dat de bezetsters een V(ereniging) Z(onder) W(instoogmerk) hebben opgericht, opdat er juridisch niet zou kunnen worden gesproken van diefstal der aanwezige voorraden of van heling door eventuele kopers.

Van dit alles wordt aan de lezers van "De Gooi- en Eemlander" geen woord meegedeeld. Omtrent de voorgeschiedenis van de bezetting wordt alleen maar opgemerkt, dat "daar een jaar geleden regelmatig ontslagen vielen". Van de sluiting van de fabriek en van het faillissement dat daar de oorzaak van vormde wordt niet gerept. Het hele verslag in het Hilversumse dagblad gaat mank aan een verbazingwekkende onduidelijkheid. Dat nu valt te betreuren omdat de hierboven door ons weergegeven berichtgeving in het Belgische blad ook al enkele vragen openliet. Nog méér te betreuren echter valt het dat het volstrekt onduidelijke verslag in "De Gooi- en Eemlander" datgene wat na lezing van de Belgische informatie wél duidelijk scheen tot een geheel onduidelijke zaak maakt.

De verslaggeefster van "De Gooi- en Eemlander" vertelt, dat de bezetsters van SALIK met elkaar, in eigen beheer tot eind mei j.l. vijfhonderd broeken per dag maakten. Toen, zo schrijft ze, kregen de vrouwen te horen, dat de christelijke vakbond ophield met de financiële steun. "De vrouwen lopen nu al twee maanden in de bijstand.... Over een paar dagen moeten de

vrouwelijke bezetters voor de rechtbank verschijnen. Dan krijgen ze te horen, wat er met hen gaat gebeuren. De vrouwen mogen nu niet meer werken, omdat ze anders geen geld meer vangen. Het administratief personeel werkt nog wel. Dat verkoopt de broeken in de fabriek. Met het geld dat nu binnenkomt door de kledingverkoop willen zij in de toekomst een nieuwe produktie van de grond zien te krijgen. Het hoeft niet persé in de textiel te zijn. Ze kiezen waarschijnlijk iets, dat dan goed in de markt ligt." Vervolgens citeert de verslaggeefster één van de vrouwen: "In broeken zit wel toekomst, maar we kunnen niet tegen de concurrentie opboksen. Onlangs zijn er hier in de buurt twee broekenfabrieken gesloten. We hebben geen goed verkoopstelsel, daarom gaan we met z'n allen iets anders ondernemen." Een andere geciteerde uitspraak van één der bezetsters: "We hebben verloren en gewonnen. We hebben de fabriek een jaar lang zelf gerund, wat nog nooit eerder is voorgekomen door bezetters, maar de produktie is nu stopgezet."

Dit alles roept heel wat vragen op. De belangrijkste daarvan zijn de volgende:

1. Als de betrokken katholieke vakbond tot eind mei j.l. financiële steun verstrekte, wat is dan de reden geweest dat de bezetsters van het bedrijf de produktie in eigen beheer hebben voortgezet? "We moeten wel" verklaarde een van haar aan "De Standaard". Waarom moesten ze? Was de financiële steun van de vakbond ontoereikend? Was 't een (niet al te grote) individuele uitkering aan elk van de vrouwen? Of verstrekte de bond soms een soort van bedrijfskapitaaltje aan de door de vrouwen op advies van de bond gevormde Vereniging Z.W.?

2. Waarom is de vakbond met de financiële steun opgehouden?

3. Als de bijstand de voortzetting van het werk in de bezette fabriek verbiedt, hoe zit het dan met het administratieve personeel, dat nog wél werkt? Verbiedt de bijstand dat werk dan niet? Zo nee, waarom niet?

4. Als dat administratief personeel zich met de verkoop belastte (en blijkens het verslag nog steeds belast) hoe zat en zit het dan met de kostenberekening en de prijsvaststelling, mede gezien ook de omstandigheid dat er geen winstoogmerken waren?

5. Wie heeft de vrouwen voor de rechter gedaagd? Wat wordt haar ten laste gelegd? Wil de bijstand door de rechter zien uitgemaakt dat bijstandtrekkers geen produktieve arbeid mogen verrichten? Zo ja, waarom is de produktie dan gestopt vóór er een desbetreffende rechterlijke uitspraak was? En als het niet de bijstand is die de vrouwen voor het gerecht heeft gedaagd, wie dan wel? De heer Salik soms, die ruim tien maanden geleden al (aldus "De Standaard" van 8 september 1978) aankondigde dat te zullen doen omdat hij er als grootste aandeelhouder bezwaar tegen had dat de voorraden werden aangesproken? Ging het geding soms over de vraag in hoeverre de bezetsters met haar produktie en verkoop inbreuk hebben gemaakt op eigendomsrechten?

6. Waarom zijn de arbeidsters van de twee andere broekenfabrieken bij de sluiting daarvan niet tot een soortgelijke aktie overgegaan als 't personeel van SALIK?

Een antwoord op deze vragen zoekt men tevergeefs in het bedoeld verslag. En pas een konkreet antwoord zou het mogelijk maken zich van de betreffende aktie een helder beeld te vormen.

Het volstrekt onscherpe beeld dat men er nu van heeft wekt de indruk, dat het om een soortgelijke aktie ging als in Frankrijk onder andere 2) door 't personeel van de horlogefabriek LIP en in Engeland door het (even-

eens in hoofdzaak uit vrouwen bestaande) personeel van een schoenfabriek in Fakenham is ondernomen. Hoewel de onscherpte van het beeld een juiste vergelijking van de Belgische aktie met de zojuist genoemde in Frankrijk of Engeland niet gemakkelijk maakt, willen wij daartoe toch, onder alle voorbehoud, een poging wagen. Voor zover wij kunnen zien zijn er overeenkomsten en verschillen.

De drie bedoelde akties hebben dit gemeen, dat in een door het personeel bezet bedrijf produktie in eigen beheer van de arbeiders plaats vond. Waarin de aktie van de SALIK-arbeidsters overeenkomt met de aktie bij LIP is dit, dat beide min of meer en op een of andere wijze werden gesteund door de vakbeweging. Dat is precies het verschil met de aktie van de vrouwen in Fakenham, die weliswaar om steun van de vakbeweging vroegen maar deze niet kregen.

Waarin de Belgische en de Franse aktie verder nog overeenstemden was het feit, dat zowel te Besancon bij LIP als te Quaregnon bij SALIK in eigen beheer datgene werd geproduceerd wat ook onder "normale" omstandigheden werd voortgebracht: in het ene geval horloges, broeken in het andere geval. De bezetsters van de schoenfabriek te Fakenham daarentegen vervaardigden geen schoenen tijdens de bezetting, maar gebruikten de aanwezige leervoorraden voor de vervaardiging van leren rokjes of vesten, dassen, ceintuurtjes e.d.

Waarin de drie akties stuk voor stuk van elkaar verschilden, dat was de duur, de wijze waarop de samenleving reageerde en de uiteindelijke afloop. De bezetting in Fakenham was, hoewel het toch nog om enkele maanden ging, het kortst; die bij LIP heeft het langst geduurd. Dat het, zoals een van de Belgische vrouwen volgens "De Gooi- en Eemlander" verklaard heeft, nog niet eerder zou zijn voorgekomen dat bezetters een fabriek een klein jaar runden, berust op een misverstand, dat de verslaggeefster van het bewuste blad kennelijk is ontgaan, wat zij althans niet heeft gekorrigeerd of bekomentariseerd. De bezetting van de LIP-fabrieken heeft voorts niet alleen het langst geduurd, maar ook tot een herhaald gewelddadig optreden van de oproerpolitie geleid. Bij de beide andere bezettingen is daarvan, voor zover we hebben kunnen nagaan, geen sprake geweest. Wat het resultaat van de bezettingen betreft: in Engeland, waar de aktie, evenals bij LIP, ondernomen werd om bedrijfssluiting te voorkomen, is de bewuste fabriek door een ander bedrijf overgenomen en is de werkgelegenheid grotendeels behouden. Wat dat betreft hebben de Belgische vrouwen kennelijk géén sukses behaald. Wat de LIP-arbeiders aangaat, de uitkomst van hun strijd lijkt nog steeds niet helemaal zeker. Weliswaar is de sluiting van de horlogefabriek voorlopig niet doorgedaan, maar aan de andere kant is de voortzetting daarvan toch ook nog steeds niet definitief verzekerd.

De punten van overeenkomst en verschil die wij tot dusver hebben opgesomd raken echter naar onze mening alleen nog maar datgene wat men als de uiterlijke vorm van het konflikt zou kunnen aanduiden. Veel belangrijker achten wij het verloop van een dergelijke bezetting, de wijze waarop zij tot stand komt, de vraag *hoe* en bovenal door *wie* de voortzetting van de produktie wordt geregeld.

Wat dat laatste betreft moeten we één mogelijk misverstand bij voorbaat uitsluiten. Indien we betekenis hechten aan dat soort akties als die welke wij hier met elkaar vergelijken en bespreken, dan toch bepaald *niet* omdat we van mening zouden zijn, dat hierbij in enig opzicht sprake is van wat men wel eens pleegt te omschrijven als een soort van "*alternatief*"

voor de kapitalistische produktiewijze. Wanneer de arbeiders van SALIK, langs welke kanalen dan ook, de door hen in eigen beheer vervaardigde broeken verkopen - om het even of dat nu tegen geldende marktprijs geschiedt of tegen een prijs die daar, terwille van de concurrentie, ver onder ligt - dan betekent dat onvermijdelijk dat zij zijn ingeschakeld in 't kapitalistisch distributieproces en dat dientengevolge ook hun produktie kapitalistische produktie is.

Noch dat zij zonder winstbejag, noch dat zij in eigen beheer werken en dus hun arbeidskracht niet aan een *patroon* verkopen is essentieel. Waar het om gaat is dit dat de door hen voortgebrachte waar via het marktmechanisme tegen de geldwaar wordt geruild en dat zij eerst via de geldwaar alle waren kunnen betrekken die zowel voor hun arbeid als voor hun levensonderhoud noodzakelijk zijn. Dientengevolge reguleert de ruilwaarde niet alleen hun produktie maar al hun economische handelingen.

De werkelijke betekenis van dat soort akties waarmee we ons bezig houden ligt niet op het terrein van produktie of distributie, maar hierin dat zij - meer of minder - een stuk zelfwerkzaamheid zijn waarbij dienovereenkomstig de kapitalistische bedrijfshierarchie - wederom meer of minder - wordt uitgeschakeld en als gevolg daarvan hetzij uiterst tijdelijke, hetzij wat duurzamer veranderingen in het bewustzijn optreden.

Het gaat daarbij geenszins om veranderingen die zich uitsluitend zouden voordoen in die gevallen, waarin sprake is van bedrijfsbezetting en voortbrenging in eigen beheer. Men kan ze evengoed konstateren bij een autonome staking, een spontane demonstratie of wat voor vorm van zelfstandige strijd dan ook. Het is zeer goed mogelijk, dat de een of andere "wilde" staking de betrokkenen meer besef van eigen kracht en macht geeft dan de een of andere bezetting met eigen beheer van de onderneming 3).

Hoe dit zij, een bewustzijnsverandering als waarop we zojuist doelden voltrok zich in elk geval zeer duidelijk bij de arbeiders die in 1972 de schoenfabriek in Fakenham bezetten. Deelnemers aan deze aktie hebben daar, toen de bezetting al enige tijd aan de gang was, nadrukkelijk op gewezen. Verklaringen die enkelen van haar aflegden tegenover een verslaggever van het Britse dagblad "The Guardian" - en die te lezen vielen in de editie van 15 juni van genoemd jaar - legden er getuigenis van af.

Dat er zich soortgelijke veranderingen ook voordeden bij de arbeiders van SALIK te Quaregnon valt zelfs uit het onduidelijke verslag in "De Gooi- en Eemlander" op te maken, helaas wederom op niet al te duidelijke wijze:

"Maria (één van de bezetsters - red. D. & G.) wijst erop, dat de vrouwen een stuk zelfbewuster zijn geworden sinds de bezetting gaande is. Ze komen voor hun rechten op. Hun echtgenoten zitten thuis en doen het huishouden. 'We komen nergens meer aan de bak, als we worden ontslagen. We dulden ook niemand meer boven ons. We hebben gemerkt, dat we het best zelf kunnen laten reilen en zeilen hier. Als we ergens komen te werken, waar ons wordt gezegd wat we moeten gaan doen, pikken we dat niet meer omdat we dit zo gewend zijn.' Ze vertelt dat alles gezamenlijk geregeld wordt. 'Het is wel eens moeilijk, omdat iedereen wel een andere mening heeft, maar het is tot nu toe goed gelukt'."

Wederom geeft de geciteerde passage aanleiding tot vragen en tot opmerkin-

gen.

Waarom zitten de echtgenoten van de SALIK-bezetsters thuis en hoe lang reeds? Het enig mogelijke antwoord op deze vraag luidt naar onze mening, dat het om werklozen gaat, werkloze mannen, die in het kwijnende industriegebied van de Borinage geen emplooi meer vinden, in tegenstelling tot de doorgaans goedkopere vrouwelijke arbeidskracht. Als dat zo is, dan heeft hun thuiszitten niets te maken met de bezetting van het SALIK-bedrijf, noch met de zelfbewustwording van de vrouwen als gevolg daarvan. Is de zojuist geciteerde passage een goede weergave van hetgeen Maria aan de verslaggeefster heeft verteld? Wij geloven daar niets van. Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken, dat de bewuste journaliste, na vernomen te hebben dat de vrouwen zelfbewuster waren geworden en voor hun rechten opkomen, die mededelingen op haar wijze heeft geïnterpreteerd, niet in verband heeft gebracht met de proletarische situatie van de bezetsters en met de bedrijfsverhoudingen, maar met hun positie als *vrouwen* en met wat door militante feministen het "rollenpatroon" wordt genoemd zonder dat zij zich er daarbij rekenschap van geven dat er - zo men al van een "rollenpatroon" inplaats van een *maatschappelijk* patroon wil praten - in een arbeidersgezin in ieder geval van een ander, en soms zelfs van een omgekeerd "rollenpatroon" sprake is dan in een burgerlijk gezin. En het is, menen wij, deze interpretatie van de bewuste verslaggeefster die er aansprakelijk voor is, dat de letterlijke, door haar tussen aanhalingstekens geplaatste uitspraken van Maria in geen enkel verband staan tot haar weergegeven mededelingen die er in het verslag onmiddellijk aan voorafgaan.

Maria heeft aan de verslaggeefster verteld, dat alles door de bezetsters gezamenlijk werd geregeld. Het schijnt dat de journaliste die mededeling voor kennisgeving heeft aangenomen. Zo zij al om nadere informatie heeft verzocht en die ook heeft gekregen, uit haar verslag blijkt daarvan niets.

Hoe werd de bezetting en de produktie in eigen beheer georganiseerd? Waren de Belgische vrouwen - evenals die te Fakenham - permanent, dat wil zeggen dag en nacht in de fabriek? Zo nee, hoe werd dan voorkomen dat de schuldeisers van het failliete bedrijf daar goederen lieten weghalen? Betekende het "zélf regelen en zélf organiseren", dat vakbondsfunctionarissen er niet aan te pas kwamen? Zo ja, heeft dat wrijvingen met de bond veroorzaakt? Hielden de bezetsters - zoals bijvoorbeeld de bezetters van het Britse Plessey-bedrijf in Alexandria en van het bedrijf van Fisher-Bendix te Kirkby bij Liverpool in 1972 - dagelijks beraadslagingen waaraan alle betrokkenen deelnamen? Was er een uitvoerend kommittee?

Het zijn wederom allemaal vragen die in "De Gooi- en Eemlander" niet worden opgeworpen en derhalve evenmin beantwoord en waarop wij - voorlopig althans - ook het antwoord schuldig moeten blijven tot wij ons via, op dit ogenblik niet bereikbare Belgische vrienden, nadere gegevens hebben verschaft.

-
- 2) Wij schrijven onder andere. LIP was niet het enige bedrijf in Frankrijk waar de produktie in eigen beheer werd genomen. Het was het bedrijf dat de meeste publiciteit kreeg.
  - 3) Van de vele mogelijke voorbeelden slechts dit ene: bij de bezetting van de Schotse scheepswerven aan de Opper-Clyde (die overigens de naam van bezetting nauwelijks verdiende) werd de

produktie voortgezet, maar onder leiding van twee shopstewards die volledig de dienst uitmaakten. Bij de werfarbeiders ontstond géén besef van eigen kracht. Die ontstond er wel bij de Britse mijnwerkers en dokwerkers, die in 1972 de bestaande orde deden wankelen ofschoon ze niet in eigen beheer hun normale beroepsbezigheden uitoefenden.

=====

Boekbespreking:

DE AUTOBIOGRAFIE VAN HEINZ BRANDT 1)

Pas kort geleden hebben wij kennis kunnen nemen van het boek, waarin Heinz Brandt zijn bitter levensverhaal vertelt. Als wij het een jaar eerder onder ogen hadden gekregen, zou onze vorige zomer verschenen brochure over de arbeidersopstand in Oost-Duitsland in juni 1953 er ietwat anders hebben uitgezien. Wij willen daarmee niet beweren, dat het feitenmateriaal in Brandt's boek ons ertoe zou hebben genoopt onze opvattingen te korrigeren. Het tegendeel is het geval. Wat Brandt schrijft over de door hem in Oost-Berlijn beleefde 17e juni '53 bevestigt tot in 't kleinste detail alles wat daaromtrent in onze brochure wordt meegedeeld aan de hand van andere bronnen. Het verschil tussen die andere bronnen en Heinz Brandt echter is dit, dat hij die 17e juni meemaakte als een funktionaris van de bolsjewistische S.E.D. 2), als een funktionaris van het Ulbricht-regiem dat door de proletarische massa's aan het wankelen werd gebracht.

Wat Brandt omtrent die historische 17e juni meedeelt vormt, gedeeltelijk, als het ware de keerzijde van de medaille. Hij schildert wat zich in de zittingen van het centraal komitee en in de partijbureau's afspeelde vlak voor en pal nadat de arbeiders in beweging kwamen. Hij licht daarmee de laatste tipjes van de sluier op rondom de laatste geheimen, die eigenlijk geen geheimen meer zijn, maar waarop men toch vol belangstelling nog weer eens een blik werpt, wanneer ze van de andere kant worden belicht.

Van de andere kant, zeggen we, en we bedoelen daarmee die kant, waar Heinz Brandt zich de 17e juni 1953 bevond - en op de keper beschouwd tezelfder tijd ook niet bevond - tengevolge van een misverstand dat zijn on-

-
- 1) Heinz Brandt, "Ein Traum der nicht entführbar ist - Mein Weg zwischen Ost und West" ("Een droom die niet ontvoerd kan worden - Mijn weg tussen Oost en West"), Verlag Klaus Guhl, tweede druk 1978, 375 blz., prijs f 13.-. Verkrijgbaar bij: Literatuurverspreiding Bas Moreel, Nobelweg 108, Wageningen.
  - 2) S.E.D.: Socialistische Eenheidspartij van Duitsland, gevormd door een fusie van K.P.D. en S.P.D. in de toenmalige Russische bezettingszone.

uitwisbaar stempel heeft gedrukt op zijn hele leven. Dit misverstand bestaat hieruit, dat Brandt in zijn jonge jaren de K.P.D. en het bolsjewisme heeft aangezien voor een beweging, die in het krijt zou treden voor de bevrijding van de arbeidersklasse en voor het socialisme. Met die K.P.D., met de S.E.D. die haar is opgevolgd, met de staatskapitalistische leugens die zij verkondigden en verkondigen heeft Brandt, nadat hem al vóór de 17e juni de twijfels bestormden, na de 17e juni definitief gebroken. Die breuk ging gepaard met een vlucht van hem en zijn gezin naar de Bondsrepubliek, maar die vlucht betekende niet, dat Brandt ontrouw werd aan zijn opvattingen omtrent arbeidersstrijd of aan zijn opvattingen omtrent datgene wat de opheffing van het kapitalisme werkelijk is.

Van die opvattingen³ legt hij in zijn boek aan één stuk door getuigenis af. Dat begint al in het voorwoord bij de nieuwe druk van 1978, die voor het overige, omdat Brandt er kennelijk geen behoefte aan had om ook maar iets te wijzigen, volstrekt gelijk is aan de oorspronkelijke eerste uitgave van 1968. We behoeven slechts enkele passages te citeren om onze lezers duidelijk te maken, wáár Brandt staat en hoe volledig hem de schellen van de ogen zijn gevallen:

"... De grote Russische revolutie is op dezelfde wijze geëindigd als de grote Franse revolutie. Met socialisme of kommunisme had de eerste even weinig te maken als de tweede met vrijheid, gelijkheid en broederschap.... Er zijn twee uitbuitings- (respectievelijk onderdrukkings-) systemen: het westerse, dat berust op de private eigendom van produktiemiddelen en het aziatische, dat op de kollektieve eigendom van de uitbuitersklasse aan produktiemiddelen berust 3)... Het ontbreken van de private eigendom aan produktiemiddelen wil absoluut niet zeggen, dat er een socialistische maatschappij-orde zou bestaan... Het gaat om de vrije associatie van vrije producenten, waarin de vrijheid van het ene individu de voorwaarde vormt voor de vrijheid van het andere individu en van de bevrijde mensheid.... Socialistische democratie betekent heel veel meer en volstrekt niet minder dan de burgerlijke democratie en ze betekent, zoals Rosa Luxemburg al verklaarde, bepaald niet dat de burgerrechten worden opgeheven..."

"... In 1976 heb ik stelling genomen tegen de opvatting van Wolf Biermann 4), dat de D.D.R. toch een b e t e r e staat zou zijn. Ik heb hem ook verteld waarom:... er bestaat voor mij geen goede staat en derhalve ook geen betere... Elke staat is - in verschillende graad - een machts- en onderdrukkingsinstrument..."

"... Waar we politieke onderdrukking konstateren - b.v. in Oost-Europa - is deze niet het gevolg van bepaalde 'fouten' van de

---

3) De terminologie is van Heinz Brandt. In het algemeen wordt in de socialistische literatuur onder 'aziatische produktiewijze' iets anders verstaan dan hij er mee bedoelt. Niettemin is zijn bedoeling volstrekt duidelijk.

4) Nadat Brandt in 1976 tegen de bewuste uitspraak van de bekende liedjeszanger Biermann protesteerde, is Biermann van zijn Oostduits staatsburgerschap vervallen verklaard. Aan de betekenis van Brandt's kritiek verandert dat natuurlijk niets.

een of andere machthebber, maar het gevolg daarvan dat er economische uitbuiting (toeëigening van meerwaarde door uitbuiters) bestaat... Het is een mythe, dat de opheffing van de private eigendom der produktiemiddelen al socialisme zou zijn. Deze mythe wordt heden gelijkelijk verkondigd door de bonte hoop van 'marxisten-leninisten', 'trotzkisten' e.d. Dat de zogenaamde 'socialistische' landen in de overgang naar het socialisme zouden verkeren is zuivere goedpraterij of surrogaatreligie. Hiertoe hoort ook de mythe van 't socialistisch karakter der oktoberrevolutie."

Degenen onder onze lezers die de Duitse taal machtig zijn, in staat zijn zich de autobiografie van Heinz Brandt aan te schaffen en de moeite nemen zijn boek te lezen, die zullen vervolgens begrijpen, waarom wij hier graag nog veel meer passages daaruit zouden citeren. Plaatsgebrek maakt zoiets onmogelijk. Wat wel mogelijk is: een algemeen karakteristiek van Heinz Brandt en zijn boek geven.

We hebben het hierboven al gezegd: het levensverhaal van Heinz Brandt is een bittere tragedie. Hij werd in 1909 in het toentertijd Duitse Posen (nu het Poolse Poznan) geboren. Omstreeks het midden van de jaren '20 komt hij te Berlijn in aanraking met de KPD. Na het aan de macht komen van Hitler houdt hij zich met illegale activiteiten bezig. Hij komt in de gevangenis, wordt weer vrijgelaten, maar wordt kort daarop opnieuw gearresteerd. Tien jaar lang verblijft hij eerst in een van Hitlers tuchthuizen, dan in een concentratiekamp. Als hij na de ineenstorting van het Derde Rijk daaruit wordt bevrijd, zet hij zich opnieuw in voor een beweging, waarvan hij, ondanks ontelbare twijfels, nog altijd hoopt dat ze naar een socialistische maatschappij zal koersen. Als hij, een kleine zes jaar na zijn vlucht uit de D.D.R., in 1964 een bezoek brengt aan West-Berlijn wordt hij het slachtoffer van een duivels ontvoeringsplan: hij wordt bedwelms en naar Oost-Berlijn gebracht. In de D.D.R. wacht hem opnieuw een leven achter de tralies. Drie jaar zit hij opgesloten. Dan wordt hij onder druk van de o.a. door Amnesty International gemobiliseerde, publieke opinie vrijgelaten en kan hij opnieuw naar het Westen reizen.

Op deze ontvoering en op een reeds uit zijn kinderjaren stammende, altijd weer terugkerende droom van een bevrijde mensheid, slaat de ietwat merkwaardige titel van zijn boek. Hijzelf kon worden ontvoerd, zijn opvattingen over de bevrijding van uitbuiting en onderdrukking kon men niet ontstelen. Ondanks mishandeling in de Hitlertijd, ondanks concentratiekamp, ondanks intimidatie door de bolsjewistische Staats-Sicherheidsdienst is Brandt niet bereid het op een akkoordje te gooien met zijn opvattingen. Hoe het lot ook toeslaat, hij blijft ongebroken.

Maar al die jaren dan in de KPD? Die jaren waarin hij niet onbelangrijke partijfuncties vervulde? Uit de schildering van wat hij heeft door gemaakt en beleefd - een schitterende hoeveelheid feitenmateriaal voor wat betreft de geschiedenis van het bolsjewisme in het algemeen en het Duitse in het bijzonder (o.a. inzake de samenwerking tussen KPD en Nazidom) - rijst het beeld op van een volstrekt eerlijke en integere figuur, die er niet op uit is ook maar iets te verheimelijken of goed te praten. Ofschoon voortdurend in oppositie tegen de leiding is hij toch telkens opnieuw de dupe, dan van de ene, dan van de andere misplaatste verwachting of illusie. Misschien is dat nog wel het meest tragische van heel zijn tragische levensloop.